

Ярослав КОНДРАЧ

Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи: у 3-х т. / [Ю. Макар, М. Горний, В. Макар, А. Салюк]. – Чернівці, 2011. – Т. 1. – 880 с.; Т. 2. – Чернівці, 2014. – 900 с.

У політичному сьогоденні залишається актуальною одна з найтяжчих сторінок історії – депортації 1944–1947 рр. українського населення з рідних теренів – Холмщини, Підляшшя, Лемківщини, Західної Бойківщини, Надсяння. Політика польської окупаційної влади в українському питанні на Холмщині та Підляшші потребує зараз ґрунтовнішого дослідження, незважаючи на численні праці як українських, так і польських дослідників.

Колектив авторів із Ю. Макара, М. Горного, В. Макара, А. Салюка на основі зібраних в архівах України, Польщі та Канади матеріалів, із залученням опублікованих документів і значної кількості наукових опрацювань представили своє бачення долі українців Холмщини та Південного Підляшшя, починаючи від їх вивезення углиб Росії під час Першої світової війни. Показали їх переживання у складі Польщі під час Другої світової війни, депортації на підставі угоди від 9 вересня 1944 р. до УРСР й акції “Вісла” в кордонах повоєнної Польщі. Автори планують видати тритомник. На цей час вийшли друком два томи. До першого увійшли дослідження, а у другому акцент зроблено на спогадах, документах, ілюстраціях.

Депортації українського населення Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя 1944–1947 рр. відбувалися за згоди союзників антигітлерівської коаліції, координації зусиль СРСР і прорадянських режимів Польщі й Чехословаччини. За тогочасної геополітичної ситуації їх уникнути було неможливо. Загалом депортацію українців, як зазначили автори дослідження, із цього українського етнічного терену можна умовно поділити на чотири етапи. Перший – від жовтня 1944 р. до липня 1945 р. в УРСР, який більшість польських і частково українських авторів охарактеризували як відносно добровільний. Другий – від вересня 1945 р. до листопада 1946 р., коли переселення в УРСР відбувалося за участю війська й інших репресивно-силових структур. Третій – від квітня до жовтня 1947 р., коли в ході операції “Вісла” брутально депортовано холмщаків на т. зв. “по німецькі землі” Польщі. Зауважимо, що на території Надсяння і Лемківщини другий етап в основному закінчився в липні 1946 р., а третій – у липні 1947 р. Четвертий – вирівнювання польсько-радянського кордону 1951 р. у районі Устриків Дольних (Дрогобиччина). Жертвами переселенсько-депортаційних акцій 1944–1951 рр. стало понад 700 тис. українців Надсяння, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя.

На думку авторів, лише для незначної частини місцевого населення, насамперед соціально незахищених і громадян лівих поглядів (малоземельних та безземельних; тих, хто втратив житло і худобу й ін.) переселення наприкінці 1944 – першій половині 1945 рр. було добровільним. Ці люди повірили агітаційно-пропагандистським заходам польської цивільної і військової адміністрації, у складі яких служило чимало функціонерів НКВС і місцевих комуністів, почасти українців. До термінового виїзду спонукали регулярні рейди-грабунки новоствореної польської міліції, а також мобілізація до Армії Людової чоловіків 1921–1924 рр. н., яку населення Надсяння, Лемківщини та Холмщини бойкотувало. Неможливо було жити й у селах, які знищувало польське підпілля в першій половині 1944 р. (лише на Грубешівщині 27 населених пунктів). На цьому етапі підпілля ОУН і УПА (особливо в північних повітах) не протидіяло переселенським акціям, зважаючи на соціальний стан, політичні симпатії цих людей, а також насиченість району польськими і радянськими регулярними частинами, підрозділами Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС). Щоправда, цей етап “евакуації” з боку влади проводив неорганізовано: не вистачало утеплених вагонів, які, до того ж, приходили нерегулярно, що робило неконтрольованим процес транспортування людей. Зауважимо й те, що дестабілізував суспільно-політичну ситуацію й наводив страх на холмщаків у першій половині 1944 р. Український легіон самооборони, створений за сприяння гітлерівців для боротьби з бандерівськими відділами Української повстанської армії (УПА). Радянофільські настрої підживлював план керівництва УРСР (складений наприкінці весни 1944 р.), який полягав у тому, щоби провести новий кордон, що охопив би регіон довкола Холма. М. Хрущов намагався переконати Й. Сталіна в доцільності створення Хомської обл. УРСР, посилаючись на той факт, що більшість населення регіону становили українці, яких постійно переслідували поляки. І як тільки в липні 1944 р. Червона армія ввійшла у прикордонну зону, було організовано своєрідні “плебісцити”, численні петиції та листи місцевих українців до Києва і Москви щодо приєднання Холмщини до УРСР. Оскільки такий план у Москві не схвалили, це зумовило суспільні негативні емоції в поведінці української меншини Польщі.

Із серпня 1945 р., вказують автори, переселення українців повністю набуло ознак насильницького, бо польська влада залучила до цього процесу військо (не менше 27 батальйонів). У березні 1946 р. до Грубешівського, Томашівського і Влодавського повітів скеровано репресивно-каральні структури, які в середині липня в основному закінчили переселенську акцію. До кінця року проведено ще декілька спроб виселити втікачів із СРСР, насамперед з південноукраїнського регіону.

Переселенців, окрім західних областей (Волинської і Рівненської), розселяли на Сході і Півдні України, переважно в Запорізькій, Дніпропетровській, Херсонській, Одеській, Миколаївській обл., де відчувалася гостра господарська необхідність у робочій силі, а також було вільне (але малоприсадатне) житло, яке залишилося після депортацій у 30–40-х роках, родин із німецьких, татарських, грецьких, болгарських і єврейських поселень.

Як наголошують автори, не всі переселенці отримали від радянської влади одноразову грошову допомогу (500–2000 крб). Грошова реформа 1947 р. стала формою закабалення переселенців-боржників. Влада неохоче нараховувала людям (більшість становили селяни) пенсії. Не завжди також функціонери визнавали дипломи

міжвоєнної і воєнної доби. Нерегулярно надходили товари широкого вжитку (сіль, сірники, крупи, мило, гас, тарілки, чоботи, валянки, ложки) у спеціальні магазини облспоживспілки для переселенців. У багатьох населених пунктах західних областей неодноразово мобілізували на заготівлю палива для шкіл і лікарень, на вивіз деревини для спорудження будинків для переселенців. Щоправда, досить активно проводили серед них політмасову роботу: молодь залучали до комсомолу, виборчих кампаній; кожен двір обов'язково передплачувати одну-дві компартійні газети.

Також, взявши до уваги відгуки на перший том, авторський колектив доповнив другий двома дослідницькими розділами: “Переселенці з Польщі в Україні” й “Дилема українців Польщі у ХХ столітті”. У них висвітлено адаптацію депортованих українців із Польщі після Другої світової війни в УРСР і проблеми українців у Польщі в ХХ ст. Все це описано в першій частині другого тому.

У другій частині описано спогади депортованих українців до УРСР. Окрім цього, опубліковано малочисленні спогади людей, що залишилися в Польщі, переживши акцію Вісла, або емігрували в західні країни.

У третій частині представлено документи з архівосховищ Канади і Польщі. Наприклад, широко представлено матеріали з бібліотек й архівів Канади. Так, на основі документів із Фонду Володимира Кубійовича досліджено діяльність Українського Центрального Комітету на теренах Холмщини і Підляшшя, становище українців у роки німецької окупації, відродження Української Православної Церкви, шкільництва та культурного життя. Із фонду Андрія Жука почерпнуто відомості про діяльність Української Загальної Ради, які тоді публікувалися на сторінках “Вістника союзу визволення України”. Також колектив авторів на належному рівні вивчив документи Центрального військового архіву Польщі й Архіву Православної митрополії у Варшаві, які дещо прояснили причини конфлікту в роки війни.

У першому томі автори намагалися докладно й аргументовано висвітлити трагічну долю холмсько-підляських українців впродовж першої половини минулого століття. Мета другого – оприлюднити спогади, фотографії, матеріали тогочасної українськомовної преси, опубліковані та неопубліковані документи, віднайдені в архівосховищах. Іншими словами, автори прагнули ознайомити читача з джерельною базою дослідження з метою підтвердження обґрунтованості їхніх тверджень. Із чим вони успішно впорались.